

Реабілітація жертв радянського тоталітаризму: український та міжнародний досвід

ДЕМ'ЯНЧУК Тетяна*

кандидат історичних наук, доцент,

докторант кафедри теорії держави та права Національної академії внутрішніх справ
м. Київ, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8908-4356>

Анотація. Актуальність статті зумовлена необхідністю порівняння та зіставлення українського, казахського, грузинського, естонського й польського законодавства у сфері реабілітації жертв тоталітаризму. Важливо, що для всіх пострадянських країн, а також держав, які після Другої світової війни потрапили в «радянську сферу впливу», проблема реабілітації осіб, які постраждали від комуністичного режиму, реалізовувалася в різних часових межах, але зі схожими підходами. Метою статті є аналіз і порівняння національного й іноземного законодавства, яке регулює процедуру реабілітації жертв тоталітаризму. У статті використано комплекс наукових методів, а саме: діалектики, герменевтики, системний, системно-структурний, соціологічний, культурологічний, а також принципи науковості, усебічності й історизму. За результатами здійсненого дослідження констатовано, що зміст нормативних актів, які врегульовують процедуру реабілітації жертв тоталітаризму, визначено не тільки масштабністю репресій чи злочинів, а й ступенем включеності в радянську систему права. Закони Польщі, Албанії, Чехії, Словаччини й навіть Молдавії спрямовані на вирішення конкретних епізодів. У випадку Польщі – це винятково «катинська трагедія», масові арешти в Чехословаччині 1940–1950-х років. Натомість для пострадянських країн, зокрема України, притаманним є акцентування на постійному терорі та репресіях. Прийнятий 1991 року Закон «Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років» хронологічними межами охоплював весь період існування радянської влади, а отже, визначив перспективи викриття злочинів тоталітаризму і реабілітації жертв. Сформульовано висновок, за яким спільною рисою реабілітаційних законів є існування норми про реабілітацію осіб, яких позбавили волі за так званими політичними статтями кримінальних кодексів. Ідеться про процедуру повної реабілітації, а не амністії, зокрема й посмертної. Відмінними рисами українського законодавства від аналогічних нормативних актів пострадянських країн є акцентування на факті геноциду українського народу в умовах Голодомору 1932–1933 років. Сформульовані в статті положення сприятимуть реформуванню національного законодавства, узгодженню його з нормами міжнародного права й можливому притягненню до відповідальності винуватців репресій або країни, яка вважає себе правонаступницею СРСР, чи принаймні недопущення таких злочинів у майбутньому.

Ключові слова: кримінально-виконавча система; тоталітаризм; репресовані; реабілітація; законодавство; Україна; Казахстан; Грузія; Польща.

Історія статті:

Отримано: 05.09.2023

Переглянуто: 09.10.2023

Прийнято: 03.11.2023

Рекомендоване посилання:

Дем'янчук Т. Реабілітація жертв радянського тоталітаризму: український та міжнародний досвід. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2023. № 1 (26). С. 90–100. doi: 10.33270/02232602.90.

*Відповідальний автор

Вступ

Людське життя ніколи не було цінністю в радянській правовій системі. Попри те, чи це була епоха терору й тоталітаризму, чи період лібералізації, ні норми права, ні система права не спрямовувалися на захист людини, її честі та гідності.

За весь період існування радянської влади її жертвами стали сотні тисяч мирних людей, абсолютну більшість яких звинувачено в «політичних злочинах». Якщо врахувати масові жертви голоду 1921–1923 років, Голодомору 1932–1933 років, голоду 1946 року, то кількість непоправних жертв українців вимірюється мільйонами. Після здобуття Україною незалежності 1991 року об'єктивною стала потреба реабілітації жертв сталінізму, відновлення їхнього чесного імені, можливої компенсації втрат.

У всіх пострадянських країнах є власні практика й система законодавства, у межах якої здійснюють реабілітацію жертв тоталітаризму. Власна система реабілітації діє в центрально-європейських державах, які після Другої світової війни опинилися в радянській «зоні впливу». Як наслідок актуальним видається питання зіставлення та порівняння українського, казахського, грузинського, естонського й польського законодавства у сфері реабілітації жертв тоталітаризму.

Абсолютна більшість дослідників питання реабілітації жертв радянського тоталітаризму сходяться на думці про доцільність виокремлення трьох етапів. Перший етап тривав упродовж 1953–1987 років, і в ньому доцільно виокремити два підетапи: 1953–1961 роки – «хрущовська реабілітація»; 1961–1987 роки – сповільнення. Другий етап тривав упродовж 1987–1991 років й отримав умовну назву «горбачовська» реабілітація. Важливо, що кількість реабілітованих упродовж 1987–1991 років була в рази більшою за попередній етап. Власне після розпаду СРСР і створення суверенних держав розпочався третій етап, який доцільно назвати «національним», адже всі пострадянські республіки вживають заходів з реабілітації власних громадян, зокрема й помертло. Власне реабілітація в умовах сьогодення є одним з елементів вшанування пам'яті осіб, яких звинувачували в злочинах, які вони не вчиняли, репресували, депортували, засуджували до смертної кари.

Досліджувана проблематика актуальна і з соціальної позиції, адже для більшості осіб, які стали жертвами тоталітаризму, важливо отримати компенсацію, або покращити власне матеріальне становище, з огляду на відсутність джерел фінансування через відбування покарання.

Наукова новизна публікації полягає в тому, що в ній здійснено порівняльну характеристику українського та іноземного законодавства, що регулює процедуру реабілітації жертв радянського тоталітаризму, здійснено аналіз історико-правових

умов реабілітації осіб, які відбували покарання за «політичні злочини». У дослідженні виокремлено основні недоліки національного законодавства та сформовано пропозиції щодо його вдосконалення.

Метою публікації є аналіз і порівняння національного й іноземного законодавства, що регулює процедуру реабілітації жертв тоталітаризму.

Матеріали та методи

Міждисциплінарний характер досліджуваної проблеми обумовив застосування сукупності підходів, принципів і методів наукового пізнання. Зокрема, використано принципи науковості, усебічності, історизму. Послідовність і логічність застосування методів наукового пізнання в нашому дослідженні обумовлені одним із правил діалектики, що передбачає перехід кількісних змін (показників) у якісні, а тому спершу за допомогою методів *діалектики* та *герменевтики*. Ці методи використано для вивчення принципів, які впливали на формування правової системи досліджуваного періоду, її трансформації під впливом ідей лібералізації суспільних відносин. За допомогою *системного* й *системно-структурного* методів прослідковано, як зміни в законодавстві можуть вплинути на правоохоронну практику, яка своєю чергою може вплинути на роботу виправних закладів й успішність програм реабілітації. *Соціологічний* метод став ключовим під час аналізу статистичних даних, зокрема відомостей про кількість арештованих чи репресованих осіб, відсоток людей, які реабілітовані чи потребують реабілітації, дав змогу сформулювати загальне бачення радянської системи права як тоталітарної. За допомогою *культурологічного* методу, який послуговується ідеями цілісності, онтологічності, екзистенційності та моралі, прослідковано способи впливу громадськості на процес реабілітації та одночасно розвиток правосвідомості населення УРСР другої половини XX століття.

Теоретичне підґрунтя дослідження становлять праці українських й іноземних учених, зокрема російськомовних. Використання останніх відбувається відповідно до рекомендацій Комітету з питань етики Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти від 30 листопада 2023 року. Проаналізовано законодавчі акти досліджуваної епохи, а також праці радянських дисидентів, які навели детальні відомості про масштаби сталінських репресій, передумови та процедуру процесу реабілітації.

Джерельною базою дослідження стали профільні закони та постанови України, а також Грузії, Казахстану, Республіки Молдови й інших країн, у яких урегульовано процедуру реабілітації жертв тоталітаризму.

Результати й обговорення

Поняття «реабілітація» походить від латинського *rehabilitate* – відновлення. Передусім «реабілітація» – це відновлення втраченого доброго імені та репутації, скасування необґрунтованого звинувачення особи у зв'язку з її невинуватістю чи хибністю пред'явленого обвинувачення. У радянському кримінальному праві термін тлумачили як відновлення в колишньому стані невинної особи, яка була необґрунтовано залучена до кримінальної відповідальності.

Аналізуючи історичні передумови процесу реабілітації та правові підстави виправдання осіб, які відбували покарання, доцільно акцентувати на декількох проблемних аспектах. По-перше, навіть на початку ХХІ ст. не може йтися про точну кількість жертв радянських репресій. По-друге, у науковців обмежений доступ до архівних матеріалів. Навіть за умови, коли українські архівні установи відкрили свої фонди, відомості про жертв й особливо осіб, які виносили жертву (працювали в кримінально-виконавчій системі, органах внутрішніх справ, інших силових відомствах) заборонено оприлюднювати, оскільки їх нащадки є нашими сучасниками, така інформація може мати негативний етичний вплив і спричинити відповідні правові наслідки. По-третє, важливо відмовитися від радянських ідеологем і в контексті дослідження жертв репресій та процесу реабілітації, недоречно акцентувати увагу на особах, засуджених за політичними статтями. Частими були випадки, коли опонентів радянської влади відправляли за ґрати, зокрема за сфабриковані кримінальні злочини. Також у 1980-х роках, коли було юридично знято заборону на дослідження, які стосувалися сталінських репресій, дослідники не отримали доступ до джерельної бази, а тому сформуливали спотворене уявлення про історичні умови репресій, масштаби жертв і правові підстави реабілітації осіб, які відбували покарання.

Стосовно кількості жертв тоталітаризму перші офіційні статистичні дані чіткого обліку осіб, які відбували покарання, було представлено 5 січня 1954 року М. Хрущову. Довідку підготувало МВС і підписали генеральний прокурор СРСР Р. Руденко, міністр внутрішніх справ С. Круглов і міністр юстиції К. Горшенін. До довідки було включено осіб, яких арештували й засудили до відбування покарання за контрреволюційні злочини в період з 1921-го до 1954 року. Було встановлено, що Колегія ОГПУ, трійки НКВС, Військова колегія, цивільні та військові суди винесли вироки 3 777 380 осіб,

зокрема до вищої міри покарання – 642 980 (Misinkevych, 2010).

В іншому звіті, який підготовлено наприкінці 1953 року МВС СРСР, йшлося, що кількість

засуджених осіб за контрреволюційні й інші особливо небезпечні державні злочини за період з 1 січня 1921 року до 1 липня 1953 року становить 4 060 306 осіб. Власне 3 777 380 було засуджено за контрреволюційні злочини, 282 926 – за інші особливо небезпечні державні злочини (у цьому випадку не було конкретизовано, які саме)¹.

Попри те, що перші офіційні статистичні дані про кількість осіб, які відбували покарання, було складено 1954 року, їх офіційно оприлюднено тільки у вересні 1989 року, коли в газеті «Комсомольська правда» В. Некрасов оприлюднив дані про 3 777 380 засуджених осіб у період з 1921-го до 1953 року. Цікаво, що ця публікація зумовила неоднозначну реакцію. Українські дослідники та публіцисти зазначали, що навіть дані про 3,7 млн ув'язнених є сфабрикованими, адже особи, які її формували, – прокурор і два міністри, були зацікавленими, і навіть у період хрущовської відлиги вони були людьми системи й не могли констатувати її цілковиту неефективність. Першим, хто зосередив увагу на можливій фабрикації, був публіцист А. Антонов-Овсієнко, який стверджував, що цифра про менше як 4 млн засуджених за 32 роки є явно заменшеною (Antonov-Ovseenko, 1991). Власне А. Антонов-Овсієнко 1981 року опублікував працю «Час Сталіна: портрет тирана» (The Time of Stalin: Portrait of a Tyranny), де навів цифру, що тільки впродовж 1935–1940-х років було арештовано понад 18,8 млн осіб (Antonov-Ovseenko, 1980).

Не вдаючись до статистичних даних, адже попри те, який орган їх представив, доводиться говорити про сотні тисяч і мільйони осіб, яких засудили, зокрема й до смертної кари за «політичні злочини». У цьому контексті зауважимо про період 1937–1938 років «Великого терору», коли було засуджено за звинуваченнями політичного характеру 1 млн 345 тис. осіб, або 35 % від загальної кількості за період 1918–1990 років (Rehabilitation of the repressed...). Ще більше вражають статистичні дані про засуджених до страти з-поміж них. Загалом за весь радянський період їх було 828 тис., з них 682 тис. (або понад 82 %) припадає саме на 1937–1938 роки. На решту 70 років радянського періоду припадає загалом 146 тис. смертних вироків з політичних мотивів, або менше ніж 18 % (Zhurzhenko, 2022).

Позиція стосовно того, що політичні злочинці становили третину ув'язнених, видається недосконалою. Облік таких в'язнів не вели, а от статистичні дані щодо осіб, які відбували покарання за кримінальні злочини, збирали.

¹ Кримінальний кодекс Української РСР від 28 груд. 1960 р. URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/kd0006?ed=1969_12_12.

Відповідно до довідки МВС СРСР 1953 року, ішлося, що впродовж 1921–1938 років засуджено 2 944 849 осіб, з них 30 % – кримінальники (Szczerbowski, & Piotrowska, 2010). Тобто впродовж 1921–1938 років засуджених за політичні злочини налічувалося понад 1,8 млн. Водночас слід зважати на те, що чимало осіб, яких арештовували за вчинення політичних злочинів, згодом отримували вирок за кримінальними статтями.

Загалом можна констатувати, що сталінські репресії – це один із доказів того, що радянська правова система була тоталітарною за своїм характером, а терор проти мирного населення був умовою існування зокрема й нацистської Німеччини та фашистської Італії. Для прикладу, якщо в нацистській Німеччині терору не піддавали етнічних німців, за винятком осіб із фізичними чи розумовими вадами, то було репресовано й фізично знищено близько 6 млн євреїв, окрім того, жертвами німецького тоталітаризму стали мільйони українців, білорусів, поляків та інших народів Європи. У фашистській Італії та франкістській Іспанії ситуація була майже ідентичною СРСР. Для прикладу, в Іспанії у 1930–1940-х роках було винесено смертні вироки понад 80 тис. разів, що загалом становило 0,5 % від усього населення країни (20 млн). Так само в СРСР з майже 200-мільйонної країни смертні вироки було винесено щодо понад 800 тис. осіб. Однак у всіх випадках ідеться про офіційну статистику, причому у франкістській Іспанії не було голодомору, депортацій тощо.

Процес реабілітації жертв тоталітаризму розпочався одразу після смерті Й. Сталіна, тож дослідники питання реабілітації жертв радянського тоталітаризму сходяться на думці про доцільність виокремлення трьох етапів. Перший етап тривав упродовж 1953–1987 років, і в ньому доцільно виокремити два підетапи: 1953–1961 роки – «хрущовська реабілітація», 1961–1987 роки – сповільнення. Другий етап тривав протягом 1987–1991 років й дістав умовну назву «горбачовська» реабілітація. Важливо, що кількість реабілітованих упродовж 1987–1991 років була істотно більшою за попередній етап. Власне після розпаду СРСР і створення суверенних держав розпочався третій етап, який доцільно назвати «національним», адже всі пострадянські республіки вживали заходів з реабілітації власних громадян, зокрема помертню. Власне реабілітація в умовах сьогодення є одним з елементів вшанування пам'яті осіб, яких звинувачували в злочинах, які вони не вчиняли, репресували, депортували, засуджували до смертної кари.

Характеризуючи процес реабілітації, доцільно конкретизувати термінологічну складову, зокрема зміст поняття «реабілітація» та «безневинно засуджені». Поняття «безневинно засуджені»

застосовували не до всіх реабілітованих. Справді, сотні тисяч стали жертвами цілком надуманих і сфабрикованих звинувачень. Це переважно особи, які чинили опір радянській владі, – «куркулі», «вороги народу», «буржуазні націоналісти» та ін.

Поняття «реабілітація» поширилося в 1950-х роках, коли з 1953 року розпочалася вибіркова амністія окремих осіб, насамперед членів сімей партійних керівників, яких було арештовано або страчено в період «великого терору». З 1956 року йдеться про початок юридичної реабілітації, тобто процес перегляду слідчими справ, що завершувався видачею «реабілітаційної довідки» – офіційного документа, що засвідчував невинуватість особи, яка раніше зазнала репресії.

Зрештою до початку 1990 року було реабілітовано 838 630 осіб, ще 21 333 особам було відмовлено в реабілітації. В окремому судовому порядку також було реабілітовано близько 30 тис. осіб. Комісію А. Яковлева 1990 року було ліквідовано як таку, що виконала поставлені перед нею завдання. А. Яковлев заявляв, що на початок 1990 року в архівах КДБ залишалося нерозглянутими 752 тис. справ (Mihr, 2020).

Після здобуття незалежності й формування національного законодавства процес реабілітації жертв радянського тоталітаризму набув правового характеру, а його політичну складову зведено нанівець.

Кожна з пострадянських країн прямувала власним шляхом з розроблення національного законодавства у сфері реабілітації жертв тоталітаризму. Можна виявити як спільні, так і відмінні риси, а також ступінь залучення громадськості й політикуму до цього процесу. Важливо, що офіційні радянські дані щодо засуджених і реабілітованих осіб у різних країнах, крім України, зокрема Казахстані, Грузії, Естонії, вказують на різну кількість осіб, які були жертвами тоталітаризму, а отже, потребують процедури реабілітації. Для прикладу голова української Національної комісії з реабілітації Р. Подкур на момент призначення на посаду 2019 року заявив, що «достеменно сказати, скільки осіб буде реабілітовано поки що неможливо. Причина в тому, що ми не знаємо тієї кількості справ, які потрібно буде переглянути в архівах МВС та СБУ. Можемо припустити, що орієнтовна кількість осіб, які підпадають під реабілітацію за новим законом, коливається від 10 до 100 тисяч. Слід зважити ще на один момент: частина людей, яка буде звертатися, посилатимуться на справи, які знаходяться в країнах колишньої СРСР, це, зокрема, Російська Федерація, Казахстан, куди нам доведеться робити запити» (Meeting No. 1..., 2019).

Україна була чи не першою пострадянською країною, яка прийняла Закон «Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років»¹. За роки незалежності було також прийнято постанову Верховної Ради України від 19 листопада 1992 року № 2805-XII «Про порядок надання пільг реабілітованим особам, які були репресовані за межами республіки і проживають на території України»²; постанову Кабінету Міністрів України від 19 травня 2021 року № 535 «Деякі питання реалізації Закону України «Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років»»³; наказ Міністерства культури України від 25 жовтня 2018 року № 926 «Про затвердження Положення про Національну комісію з реабілітації та Типового положення про регіональну комісію з реабілітації»⁴.

На жаль, точних відомостей про кількість реабілітованих осіб після 1991 року, відповідності до чинного законодавства, немає. Відомо лише, що станом на 2001 рік переглянуто 307 450 справ, на підставі чого реабілітовано 248 710 осіб, відповідно, відмовлено в реабілітації – 117 243 особам (Rehabilitation of victims...). У Казахстані для прикладу влада розсекретила понад 2,4 млн архівних карток жертв політичних репресій 1929–1956 років і на початок 2023 року реабілітувала понад 311 тис. осіб (Ivanova, 2023). 2,4 млн – це кількість осіб, які перебували на засланні в Казахстані (окремі дослідники зазначають про 5 млн). Якщо аналізувати національну складову, то дослідники вважають, що репресовано було понад 100 тис. казахів, з яких понад 20 тис. розстріляли (Kaziev, & Aituarova).

Досвід Казахстану в процесі реабілітації жертв тоталітаризму важливий з огляду на те, що відповідні закони Азербайджану, Вірменії, Білорусії, Киргизстану, Туркменістану майже не

відрізняються один від одного й аналогічні Закону Республіки Казахстан «Про реабілітацію жертв масових політичних репресій» від 14 квітня 1993 року (Kaziev, & Aituarova).

Певні особливості в питанні реабілітації жертв політичних репресій містяться в законодавстві Грузії, зокрема Декреті Державної Ради Республіки Грузія «Про відновлення справедливості щодо осіб, які зазнали репресій у 1921–1924 роках за участь у національно-визвольних змаганнях Грузії»⁵, прийнятому 25 травня 1992 року. Особливість документа полягає в тому, що він стосується виключно періоду національно-визвольної боротьби 1921–1924 років і не охоплює періоду найважливіших реформ 1930-х років.

Специфіку має законодавство Латвії, Молдови й Естонії. Основною умовою, що вплинула на зміст реабілітаційного законодавства зазначених країн є оцінка процесу їх входження до складу СРСР у 1939–1941 роках і подальшого перебування в ньому (Measures to dismantle..., 1996). Зазначені країни, як і Україна, стали чи не найбільшими жертвами тоталітаризму.

Інший підхід прослідковується в польському законодавстві. Важливість дослідження останнього обумовлена тим, що Польща не була окремою радянською республікою, але формально належала до сфери інтересів СРСР. Польські законодавці не вдавалися до прийняття загального закону про реабілітацію, обмежившись локальними актами, які реабілітують жертв окремих репресивних заходів, таких як «Катинська трагедія».

Позитивним і зразковим для України можна вважати досвід реабілітаційної політики, яку здійснювали в Чехословаччині (сучасні Чехія та Словаччина). У республіці, яка входила до складу країн Варшавського договору, процес реабілітації жертв тоталітаризму розпочався в 1960-х роках. У вересні 1962 року було створено спеціальну комісію під керівництвом Д. Колдера, яка мала провести розслідування й аналіз рішень судових процесів 1948–1954 рр., коли було репресовано основну кількість мирних громадян (Mcdermott, & Pinerová, 2015). До кінця 1980-х років процес реабілітації жертв комуністичного режиму було завершено. Така ефективність пов'язана з цілковитою відмовою від політичної складової проблеми й акцентуванням уваги виключно на процесуальних аспектах.

Також активні процеси реабілітації жертв комуністичного режиму відбувалися в Албанії (Stasa, 2021). Цікаво, що процес реабілітації жертв тоталітаризму відбувається в Україні та

¹ Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років: Закон України від 17 квіт. 1991 р. № 962-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/962-12#Text>.

² Про порядок надання пільг реабілітованим особам, які були репресовані за межами республіки і проживають на території України: постанова Верховної Ради України від 19 листоп. 1992 р. № 2805-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2805-12#Text>.

³ Деякі питання реалізації Закону України «Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років»: постанова Кабінету Міністрів України від 19 трав. 2021 р. № 535. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/535-2021-%D0%BF#Text>.

⁴ Про затвердження Положення про Національну комісію з реабілітації та Типового положення про регіональну комісію з реабілітації: наказ Міністерства освіти і науки України від 25 жовт. 2018 р. № 926. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1281-18#Text>.

⁵ On restoring justice to persons who suffered repressions in 1921–1924 for participating in the national liberation contests of Georgia: Law of Georgia. URL: <https://matsne.gov.ge/ka/document/view/31408?publication=11>.

Албанії паралельно і є схожим, як за правовою складовою – виняткове апелювання до норм міжнародного права й недосконале національне законодавство, а також боротьба з політичними стереотипами, які пов'язані з історичним минулим.

Стосовно практики реалізації національного законодавства у сфері реабілітації, для прикладу, зауважимо, що українська влада перших років незалежності уникала чіткості в процесах реабілітації жертв тоталітаризму. Взявши на себе зобов'язання впроваджувати та захищати європейські цінності, українська влада відтермінувала визнання невинуватості жертв, репресованих комуністичним режимом. Усі країни Центрально-Східної Європи, які після Другої світової війни входили до сфери впливу СРСР, прийняли відповідні закони впродовж 1991–1992 років (Sliowski, & Koscielny, 2022). Тільки після того, як 1996 року необхідність реабілітації осіб, що були незаконно знищені або засуджені комуністичною тоталітарною системою, була зафіксована в резолюції Парламентської Асамблеї Ради Європи «Про заходи щодо ліквідації спадщини колишніх комуністичних тоталітарних систем» № 1096, українські парламентарі прийняли низку правок до Закону «Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років».

З часу прийняття Закону «Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років» до 2018 року внесено десять поправок, які враховували окремі соціальні й економічні питання. У цьому нормативно-правовому акті міститься чимало неточностей, які й перешкоджають об'єктивній процедурі реабілітації жертв радянського тоталітаризму. Перевага Закону полягає в тому, що весь період радянської державності з 1917-го до 1991 року визнано тоталітарним. Останніми правками до Закону з нього вилучено норму, за якою реабілітації не підлягають особи, звинувачені в «зраді батьківщини».

В українському Законі «Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років» редакції 1991 року одразу було закладено неточності й суперечності, які не дали змогу ефективно здійснювати процедуру реабілітації. Для прикладу, в преамбулі зазначено, що Закон охоплює період з 1917 року до квітня 1991 року й поширюється на «осіб, необґрунтовано засуджених за цей час судами України або репресованих на території республіки іншими державними органами у будь-якій формі, включаючи позбавлення життя або свободи, переселення в примусовому порядку, висилку та заслання за межі республіки, позбавлення громадянства, примусове розміщення в лікувальних закладах, позбавлення чи обмеження інших

цивільних прав або свобод за мотивами політичного, соціального, класового, національного та релігійного характеру»¹.

Тобто політичною репресією визначено всі дії з обмеження волі людей в період 1919–1991 років. Як наслідок таке трактування зумовило значну кількість заяв від людей, які вимагали визнати їх жертвами репресій на підставі преамбули та статті 1 Закону. Суди здебільшого відхиляли такі звернення, адже доволі часто просили визнати їх жертвою репресій особи, які відбували покарання за вчинення кримінальних злочинів.

Тільки в ст. 1 було конкретизовано категорії осіб, які автоматично підлягали реабілітації, зокрема: засуджені судами або репресовані «двійками», «трійками», особливим зібраннями (позасудовими органами) за вчинення на території України діянь, що кваліфікували як контрреволюційні злочини за кримінальним законодавством України до набрання чинності Закону СРСР «Про кримінальну відповідальність за державні злочини» 25 грудня 1958 року. Також реабілітованими пропонувалося визнати осіб, засуджених за: «антирадянську агітацію та пропаганду за статтею 7 Закону СРСР «Про кримінальну відповідальність за державні злочини» від 25 грудня 1958 року, ст. 62 Кримінального кодексу Української РСР у редакціях до ухвалення Закону України від 28 жовтня 1989 року «Про затвердження Указу Президії Верховної Ради Української РСР» від 14 квітня 1989 року «Про внесення змін та доповнень до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів Української РСР»; поширення свідомо хибних вигадок, які піддають критиці радянський державний та суспільний устрій, тобто за ст. 187-1 Кримінального кодексу УРСР; порушення законів про відокремлення церкви від держави та школи від церкви, посягання на особистість і права громадян під приводом вчинення релігійних обрядів, якщо вчинені дії не були пов'язані із заподіяння шкоди здоров'ю громадян чи статеву розбещеністю»².

Цю та інші неточності усунуто тільки 2 травня 2018 року, коли було прийнято Закон «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення процедури реабілітації жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років»³, який

¹ Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років: Закон України від 17 квіт. 1991 р. № 962-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/962-12#Text>.

² Там само.

³ Деякі питання реалізації Закону України «Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років»: постанова Кабінету Міністрів України від 19 трав. 2021 р. № 535. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/535-2021-%D0%BF#Text>.

об'єктивно можна вважати всеохопним щодо визначення часових меж, коли відбувалися ці злочини, категорій населення, які піддавалися репресіям, тощо. Власне цим Законом започатковано роботу Національної комісії з реабілітації, яка діє при Українському інституті національної пам'яті.

Наказом Міністерства культури України від 25 жовтня 2018 року № 926 «Про затвердження Положення та Типового положення про регіональну комісію з реабілітації» затверджено Положення комісії. Показово, що перше засідання комісії відбулося 18 липня 2019 року, на якому головою обрано відомого дослідника історії радянських спецслужб і політичної історії XX ст. Р. Подкура. Його заступником став директор Галузевого державного архіву Служби безпеки України А. Когути, а секретарем – представника Центру досліджень визвольного руху В. Бірчака (Meeting No. 1..., 2019).

Першою реабілітованою Національною комісією з реабілітації особою став І. Мирон – 90-річний мешканець Закарпаття, який 25 років провів у таборах ГУЛАГу за співпрацю з УПА (Meeting No. 1..., 2019).

3 липня 2019-го до липня 2023 року відбулося 27 засідань Національної комісії з реабілітації, яка за цей час розглянула 2655 справ про реабілітацію, з яких реабілітувала 1361 особу (51 %) і ще 688 (26 %) визнала потерпілими від репресій. Решті подань було відмовлено, оскільки особи, які направляли заяву на реабілітацію, вже мали статус реабілітованих, або матеріали відправляли на доопрацювання, додатковий збір документів й інформації. Також понад 20 особам відмовлено у вимозі реабілітації без конкретизації причини. Загальну кількість розглянутих справ за роками відображено в таблиці 1.

Таблиця 1

Кількість розглянутих справ і реабілітованих осіб Національною комісією з реабілітації в період з 2019-го до 2023 року

№ засідання	Дата засідання	Кількість розглянутих справ про реабілітацію	Кількість реабілітованих осіб	Визнано потерпілими від репресій
1	18 липня 2019 р.	51	1	8
2	1 серпня 2019 р.	8	5	–
3	27 серпня 2019 р.	31	9	–
4	30 вересня 2019 р.	35	7	13
5	22 жовтня 2019 р.	55	1	13
6	5 грудня 2019 р.	62	9	18
7	23 січня 2020 р.	47	19	16
8	20 лютого 2020 р.	48	3	16
9	25 червня 2020 р.	119	24	58
10	28 серпня 2020 р.	109	17	63
11	21 вересня 2020 р.	35	7	22
12	5 листопада 2020 р.	55	2	29
13	26 лютого 2021 р.	136	47	49
14	25 березня 2021 р.	111	48	26
15	29 квітня 2021 р.	105	8	59
16	25 травня 2021 р.	97	43	28
17	30 червня 2021 р.	122	114	6
18	22 вересня 2021 р.	213	115	65
19	26 жовтня 2021 р.	110	103	2
20	23 листопада 2021 р.	88	44	31
21	14 лютого 2022 р.	126	41	52
22	7 липня 2022 р.	103	88	5
23	28 вересня 2022 р.	259	252	–
24	26 січня 2023 р.	121	68	35
25	22 лютого 2023 р.	81	69	7
26	29 травня 2023 р.	144	92	7
27	27 липня 2023 р.	184	125	40
Разом		2655	1361	688

Можна стверджувати, що українські законодавці найґрунтовніше підійшли до проблеми реабілітації жертв тоталітаризму. Позитивним аспектом є також прийняття 9 квітня 2015 року Закону України «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX столітті»¹, яким конкретизовано категорії громадян, яким надається статус борця за незалежність України у XX столітті. Важливо, що закон передбачав визначення права таких осіб на здобуття державних і муніципальних соціальних гарантій. Відповідно до цього Закону, борцями за незалежність України у XX ст. визнають осіб, які брали участь у всіх формах політичної, збройної та іншої колективної чи індивідуальної боротьби за незалежність України².

Важливо, що українське законодавство передбачає реабілітацію громадян України і не стосується іноземців. Натомість у Законі Республіки Молдова «Про реабілітацію жертв політичних репресій, скоєних окупаційним тоталітарним комуністичним режимом (7 листопада 1917 року – 23 червня 1990 року)»³ від 8 грудня 1992 року зазначено, що: «визнаються невинними та підлягають реабілітації незалежно від прав їх справжнього місця проживання всі особи, які в період з 7 листопада 1917 року до 23 червня 1990 року були піддані політичним репресіям на нинішній території Республіки Молдова»⁴.

Суттєвою перевагою українського законодавства, порівняно із законодавством решти пострадянських держав, є чітке визначення часових меж, упродовж яких особи піддавалися репресіям, і перелік категорій громадян і злочинів радянської влади. Для прикладу, у Законі Республіки Казахстан «Про реабілітацію жертв масових політичних репресій» 14 квітня 1993 року⁵, зазначає з цього приводу казахський дослідник С. Касимов (Kasymov), основною проблемою є односторонній підхід, оскільки не проаналізовано й

не виявлено, які категорії жертв репресій були притаманні Казахстану (Khassenova et al., 2021). Також обмежено період репресій – лише 1930-ті роки.

Недосконалістю вирізняється й польське законодавство. У Польщі немає закону, який передбачав би реабілітацію осіб, що постраждали від репресій. Реабілітаційну політику перекладено на законодавство країн, на території яких було здійснено факти терору чи репресії. Яскравим прикладом цього є розстріл польських офіцерів у Катині (Polscy prawnicy...). Російське законодавство не передбачає можливості реабілітації розстріляних осіб, яких звинуватили у воєнних і політичних злочинах проти держави. Польський уряд докладав зусиль, зокрема до реформування російського законодавства за посередництва товариства «Меморіал», але останнє було закрито в Росії (Rehabilitacja ofiar Katynia...).

Висновки

Проаналізувавши законодавчу практику у сфері реабілітації жертв тоталітарних репресій, наявну в Україні й інших пострадянських і центральноєвропейських державах, можна виокремити закономірності та специфічні риси:

– окремі нормативні акти, які врегульовують процедуру реабілітації жертв комуністичних репресій, прийнято в більше як двох десятках країн. Їх зміст визначається не тільки масштабною репресій чи злочинів тоталітарного режиму, а й ступенем включеності в радянську систему права. Для прикладу закони Польщі, Албанії, Чехії, Словаччини і навіть Молдови спрямовані на вирішення конкретних епізодів. У випадку Польщі – це «катинська трагедія», масові арешти в Чехословаччині 1940–1950-х років. Натомість для пострадянських країн, зокрема України, характерним є акцентування уваги на постійному терорі та репресіях. Прийнятий 1991 року Закон «Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років» хронологічними межами охоплював весь період існування радянської влади, а отже, визначив перспективи викриття злочинів тоталітаризму й реабілітації жертв. До 2018 року було прийнято понад десять правок до цього Закону;

– спільною рисою реабілітаційних законів є існування норми про реабілітацію осіб, яких позбавили волі за так званими політичними статтями кримінальних кодексів. Ідеться про процедуру повної реабілітації, а не амністії, зокрема посмертної;

– відмінними рисами українського законодавства від аналогічних нормативних актів пострадянських країн є акцентування уваги на факті геноциду українського народу в умовах Голодомору 1932–1933 років, однак аналогічне законодавство загалом відповідає нормам міжна-

¹ Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX столітті : Закон України від 9 квіт. 2015 р. № 314-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/314-19#Text>.

² Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX столітті : Закон України від 9 квіт. 2015 р. № 314-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/314-19#Text>.

³ О введении в действие Закона о реабилитации жертв политических репрессий, совершенных оккупационным тоталитарным коммунистическим режимом : постановление Парламента Республики Молдова (7 ноября 1917 года – 23 июня 1990 года). URL: <https://www.memo.ru/ru-ru/history-of-repressions-and-protest/rehabilitation/rehabilitation-law-mold/>.

⁴ Там само.

⁵ О реабилитации жертв массовых политических репрессий : Закон Республики Казахстан от 14 апр. 1993 г. № 2143-XII. URL: online.zakon.kz/Document/?doc_id=1001939&show_di=1.

родного права й потребує вдосконалення в питанні саме кваліфікації жертв репресій та їх реабілітації; – особливість українського законодавства полягає також у регулюванні процедури компенсації втраченого майна або соціальних виплат постраждалим особам або членам їхніх сімей. Слід зауважити, що соціальна складова реабілітаційного процесу є об'єктом політичних спекуляцій, які унеможливають ефективне розв'язання цієї проблеми.

В умовах сьогодення актуальною залишається потреба реформування національного законодавства, узгодження його з нормами міжнародного права й можливого притягнення до відповідальності винуватців репресій або країни, яка вважає себе правонаступницею СРСР, чи принаймні недопущення таких злочинів у майбутньому.

References

- [1] Antonov-Ovsienko, A. (1980). *The Time of Stalin: Portrait of a Tyranny*. New York.
- [2] Antonov-Ovsienko, A.V. (1991). *Opposition. Literary newspaper*.
- [3] Ivanova, A. (2023). *Kazakhstan has declassified more than 2.4 million cards of victims of repression*. Retrieved from <https://www.dw.com/ru/kazakhstan-rassekretil-bolee-24-mln-kartocek-zertv-politiceskih-repressij/a-66840108>.
- [4] Kasymov, S. In Kazakhstan, problems remain in the rehabilitation of victims of repression. *Newspapers "Liter"*. Retrieved from <https://liter.kz/>.
- [5] Kaziev, Z., & Aituarova, A. *On the regulation of rehabilitation of victims of repression in foreign legislation*. Retrieved from https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=33692539&pos=6;-108#pos=6;-108.
- [6] Khassenova, Z.O., Sadykov, T.S., Kabyldaeva, S.K., Daniyarova, A.E. & Shabambayeva, A.G. (2021). Rehabilitation of victims of political repression in Kazakhstan: historical experience. *Caderno Suplementar. Brazilian academic journal*, 1-21. Retrieved from <https://geplat.com/rtep/index.php/tourism/article/view/900>.
- [7] McDermott, K., & Pinerová, K. (2015). The rehabilitation process in Czechoslovakia : Party and popular responses. *De-Stalinising Eastern Europe : the rehabilitation of Stalin's victims after 1953* (pp. 109-1031). Basingstoke, Palgrave Macmillan. Retrieved from https://shura.shu.ac.uk/10473/3/McDermott_Rehabilitation_Process_in_Czechoslovakia.pdf
- [8] Measures to dismantle the heritage of former communist totalitarian systems. (1996). (n.d.). Retrieved from <https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/X2H-Xref-ViewHTML.asp?FileID=7506&lang=EN>.
- [9] Meeting No. 1 of July 18, 2019 of the National Rehabilitation Commission. (n.d.). Retrieved from <https://uin.gov.ua/dekomunizaciya-ta-reabilitaciya/reabilitaciya/oglyad-zasidann-nacionalnoyi-komisiyi-z-reabilitaciyi/zasidannya-18072019>.
- [10] Mihr, A. (2020). Transitional Justice Research in Post-Totalitarian Societies in the OSCE Region. *Transformation and Development*, 147-154. doi: 10.1007/978-3-030-42775-7_1.
- [11] Misinkevych, L.L. (2010). Rehabilitation of victims of political repression during the Khrushchev "thaw". *University scientific notes*, 2, 6-17.
- [12] Polscy prawnicy: rosyjska rehabilitacja ofiar Katynia - tylko prawna. (n.d.). Retrieved from <https://www.gazetaprawna.pl/wiadomosci/artykuly/558926,polscy-prawnicy-rosyjska-rehabilitacja-ofiar-katynia-tylko-prawna.html>.
- [13] Rehabilitacja ofiar Katynia - prace nad zmianami w prawie. (n.d.). Retrieved from <https://dzieje.pl/aktualnosci/rehabilitacja-ofiar-katynia-prace-nad-zmianami-w-prawie>.
- [14] Rehabilitation of the repressed: how does it happen? (n.d.). Retrieved from <https://uin.gov.ua/dekomunizaciya-ta-reabilitaciya/reabilitaciya/reabilitaciya-represovanyh-yak-ce-vidbuvayetsya>.
- [15] Rehabilitation of victims of political repressions in the USSR. (n.d.). Retrieved from <http://surl.li/ebojn>.
- [16] Sliwowski, T., & Koscielny, P. (2022). Retrotopia in Central Europe. *Ulbandus Review*, 19, 3-30. Retrieved from <https://www.jstor.org/stable/27141982>.
- [17] Stasa, I. (2021). Transitional Justice in Post-communist Societies-The Case Study of Albania. *Between Peace and Conflict in the East and the West*, 247-258. doi: 10.1007/978-3-030-77489-9_12.
- [18] Szczerbowski, J.J., & Piotrowska, P. (2010). Measures to Dismantle the Heritage of Communism in Central and Eastern Europe. *Human Rights' Context. Cuadernos Constitucionales de la Cátedra Fadrique Furió Ceriol*, 62/63, 233-248. Retrieved from <https://www.corteidh.or.cr/tablas/r26758.pdf>.
- [19] Zhurzenko, T. (2022). Legislating Historical Memory in Post-Soviet Ukraine. *Memory Laws and Historical Justice*. Palgrave Macmillan, Cham. doi: 10.1007/978-3-030-94914-3_5.

Список використаних джерел

- [1] Antonov-Ovseenko A. The Time of Stalin: Portrait of a Tyranny. New York, 1980. 351 p.
- [2] Антонов-Овсієнко А. В. Протистояння. *Літературна газета*. 3 квіт. 1991 р. С. 3.
- [3] Иванова А. Казахстан рассекретил более 2,4 млн карточек жертв репрессий. URL: <https://www.dw.com/ru/kazakhstan-rassekretil-bolee-24-mln-kartoczek-zertv-politiceskih-repressij/a-66840108>.
- [4] Касымов С. В Казахстане сохраняются проблемы с реабилитацией жертв репрессий. *Газета «Liter»*. URL: <https://liter.kz/>.
- [5] Казиев З., Айтуарова А. О регламентации реабилитации жертв репрессий в зарубежном законодательстве. URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=33692539&pos=6;-108#pos=6;-108.
- [6] Khasanova Z. O., Sadykov T. S., Kabyldaeva S. K., Daniyarova A. E., Shabambayeva A. G. Rehabilitation of victims of political repression in Kazakhstan: historical experience. *Caderno Suplementar. Brazilian academic journal*. 2021. No. 1. P. 1–21. URL: <https://geplat.com/rtep/index.php/tourism/article/view/900>.
- [7] McDermott K., Pinerová K. The rehabilitation process in Czechoslovakia: Party and popular responses. *De-Stalinising Eastern Europe: the rehabilitation of Stalin's victims after 1953*. Basingstoke, Palgrave Macmillan, 2015. P. 109–131. URL: https://shura.shu.ac.uk/10473/3/McDermott_Rehabilitation_Process_in_Czechoslovakia.pdf.
- [8] Measures to dismantle the heritage of former communist totalitarian systems. 1996. URL: <https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/X2H-Xref-ViewHTML.asp?FileID=7506&lang=EN>.
- [9] Засідання № 1 від 18 липня 2019 року Національної комісії з реабілітації. URL: <https://uinp.gov.ua/dekomunizaciya-ta-reabilitaciya/reabilitaciya/oglyad-zasidann-nacionalnoyi-komisiyi-z-reabilitaciyi/zasidannya-18072019>.
- [10] Mihr A. Transitional Justice Research in Post-Totalitarian Societies in the OSCE Region. *Transformation and Development*. 2020. P. 147–154. doi: 10.1007/978-3-030-42775-7_10.
- [11] Місінкевич Л. Л. Реабілітація жертв політичних репресій періоду хрущовської «відлиги». *Університетські наукові записки*. 2010. № 2. С. 6–17.
- [12] Polscy prawnicy: rosyjska rehabilitacja ofiar Katynia – tylko prawna. URL: <https://www.gazetaprawna.pl/wiadomosci/artykuly/558926,polscy-prawnicy-rosyjska-rehabilitacja-ofiar-katynia-tylko-prawna.html>.
- [13] Rehabilitacja ofiar Katynia – prace nad zmianami w prawie. URL: <https://dzieje.pl/aktualnosci/rehabilitacja-ofiar-katynia-prace-nad-zmianami-w-prawie>.
- [14] Реабілітація репресованих: як це відбувається? URL: <https://uinp.gov.ua/dekomunizaciya-ta-reabilitaciya/reabilitaciya/reabilitaciya-represovanyh-yak-ce-vidbuvayetsya>.
- [15] Реабілітація жертв політичних репресій в СРСР. URL: <http://surl.li/ebojn>.
- [16] Sliwowski T., Koscielny P. Retrotopia in Central Europe. *Ubandus Review*. 2022. Vol. 19. P. 3–30. URL: <https://www.jstor.org/stable/27141982>.
- [17] Stasa I. Transitional Justice in Post-communist Societies-The Case Study of Albania. *Between Peace and Conflict in the East and the West*. 2021. P. 247–258. doi: 10.1007/978-3-030-77489-9_12.
- [18] Szczerbowski J. J., Piotrowska P. Measures to Dismantle the Heritage of Communism in Central and Eastern Europe. *Human Rights' Context. Cuadernos Constitucionales de la Cátedra Fadrique Furió Ceriol*. 2010. No. 62/63. P. 233–248. URL: <https://www.corteidh.or.cr/tablas/r26758.pdf>.
- [19] Zhurzhenko T. Legislating Historical Memory in Post-Soviet Ukraine. *Memory Laws and Historical Justice*. Palgrave Macmillan, Cham, 2022. doi: 10.1007/978-3-030-94914-3_5.

Rehabilitation of Victims of Soviet Totalitarianism: Ukrainian and International Experience

DEMIANCHUK Tetiana

PhD in Historical, Associate Professor,

Doctoral Student of the Department of Theory of State and Law of the National Academy of Internal Affairs

Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8908-4356>

Abstract. The relevance of the article is determined by the need to compare and contrast Ukrainian, Kazakh, Georgian, Estonian and Polish legislation in the field of rehabilitation of victims of totalitarianism. It is important that for all post-Soviet countries, as well as states that fell into the so-called «Soviet sphere of influence» after the Second World War, the problem of rehabilitation of persons who suffered from the communist regime was implemented in different time frames, but with similar approaches. The purpose of the article is to analyze and compare national and foreign legislation that regulates the procedure for rehabilitation of victims of totalitarianism. The article uses a complex of scientific methods, namely: dialectics, hermeneutics, systemic, systemic-structural, sociological, cultural, as well as the principles of scientificity, comprehensiveness and historicism. Based on the results of the research, it was established that the content of the normative acts regulating the rehabilitation procedure for victims of totalitarianism is determined not only by the scale of repressions or crimes, but also by the degree of inclusion in the Soviet legal system. Thus, the laws of Poland, Albania, the Czech Republic, Slovakia and even Moldova are aimed at solving specific episodes. In the case of Poland, it is exclusively the «Katyna tragedy», mass arrests in Czechoslovakia in the 1940s and 1950s. On the other hand, post-Soviet countries, in particular Ukraine, are characterized by an emphasis on constant terror and repression. Adopted in 1991, the Law «On Rehabilitation of Victims of Repressions of the Communist Totalitarian Regime of 1917–1991» chronologically covered the entire period of existence of Soviet power, and therefore opened up prospects for the disclosure of crimes of totalitarianism and the rehabilitation of victims. It was concluded that a common feature of rehabilitation laws is the existence of a norm on the rehabilitation of persons deprived of liberty under the so-called political articles of criminal codes. This refers to the procedure of full rehabilitation, not amnesty, including posthumous amnesty. Distinctive features of Ukrainian legislation from similar normative acts of post-Soviet countries are the emphasis on the fact of the genocide of the Ukrainian people, which took place during the Holodomor of 1932–1933. The provisions formulated in the article will contribute to the reform of national legislation, its alignment with the norms of international law and possible prosecution perpetrators of repression or a country that considers itself the successor of the USSR or the prevention of similar crimes in the future.

Keywords: criminal executive system; totalitarianism; repressed; rehabilitation; legislation; Ukraine; Kazakhstan; Georgia; Poland.